

- **שם המחקר:** בין חילון לדתיות בישראל: הבדלים בין המלצותיהם של עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים בסוגיות של נישואין/גירושין ומשמורת ילדים הנוגעות לאנשים עם מוגבלות שכלית או מחלת נפש.
- **שנה:** 2020
- **סוג מחקר:** דוקטורט
- **מס' קטלוגי:** 890-175-2019
- **שמות החוקרים:** לינה בדראן בהנחיית: פרופ' אריק רימרמן
- **רשות המחקר:** בית ספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

תקציר מנהלים

מחקר זה נערך בסיוע מענק מקרן שלם.

תמצית

מטרת המחקר הייתה לבחון את המלצותיהם של עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים בישראל בנושאי גירושין או נישואין ומשמורת ילדים הקשורים לבני זוג שאחד מהם לוקה במוגבלות שכלית או במחלת נפש בהתבסס על תיאוריית ההבניה החברתית של ברגר ולקמן (Luckman, 1969 & Berger). הממצא המרכזי של המחקר התייחס לדתיות של המשפחה כפי שעולה מתוך תיאורי המקרים. כאשר צוין במפורש כי המשפחה היא דתית או שומרת מצוות היא זכתה לתשומת לב מיוחדת בהמלצותיהם של העובדים הסוציאליים המוסלמים והאימאמים. באופן כללי, העובדים הסוציאליים המוסלמים נטו להמלצה דתית כאשר אוזכר במפורש שמשפחתו של האדם עם מוגבלות שכלית או מחלת נפש היא דתית. אותה תוצאה התקבלה בניתוח הכללי של האימאמים. מאידך, בניתוח המלצות העובדים הסוציאליים המוסלמים לגבי מוגבלות שכלית נמצא שסוג הסוגיה (נישואין, גירושין ומשמורת ילדים) היה רלבנטי להמלצות ולא דווקא מידת הדתיות של המשפחה.

רקע

במהלך העשור האחרון, עוברת החברה הערבית בישראל תהליך של מעבר מחברה קולקטיבית מסורתית לחברה מערבית יותר שבמרכזה המשפחה הגרעינית. שינוי זה כרוך גם בעליה במספר המשכילים ובשיעור הנשים שיוצאות לשוק העבודה, דבר שבתורו מרחיב את הפערים הסוציאלקונומיים בחברה זו. שלושת השינויים הללו באים לידי ביטוי בנורמות, בערכים ובמבנה של החברה. הם באים לידי ביטוי בקיומם של מתחים בין כוחות שמנסים למערב ואלה שמנסים לשמור על אורח החיים הקיים (וייזר ורייטר, 2010). למרות מתח זה, ניכרת עדין השפעת המסורת על התושבים ביישובים הערביים בארץ (ג'ראיסי, 2013)

למרות שהחברה הערבית היא דינמית ומשתנה היא עדיין מתייחסת לבעיות נפשיות של אנשים באספקלריה דתית ומסורתית, לרבות דרכי התמודדות וטיפול. עובדים סוציאליים מוסלמים בתחום הבריאות חייבים להתחשב בהיבטים דתיים ומסורתיים בטיפול בבעיות נפשיות ומוגבלויות, ובכלל זה העובדה שחלק ניכר מהמטופלים מייחס מחלות נפש או בעיות חברתיות לכוחות על-טבעיים, כמו שטן, שדים ורוחות, כישופים וגלגול נשמות (אל קרינאווי, 1999, 2002). המחקר הנוכחי בוחן את המלצותיהם של עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים בישראל בנושאי גירושין או נישואין ומשמורת ילדים הקשורים לבני זוג שאחד מהם לוקה במוגבלות שכלית או במחלת נפש. למחקר ארבע מטרות מרכזיות. המטרה הראשונה היא לבחון את ההבדלים בין המלצותיהם של עובדים סוציאליים מוסלמים

ואימאמים. המטרה השנייה היא לבדוק את הזיקה בין מידת הדתיות של העובדים הסוציאליים המוסלמים להמלצותיהם. המטרה השלישית היא לגלות האם לנטייתם של עובדים סוציאליים להמלצות דתיות זיקה להקשרו של המקרה המסוים. האם כאשר מדובר בסוגיית נישואין/גירושין הנשקלת בבית הדין השרעי, נטיית העובדים הסוציאליים תהיה לאמץ המלצות דתיות? ומאידך, האם כאשר המקרה כרוך במשמורת ילדים, הזירה המקצועית של רווחה סוציאלית, הנטייה של העובד הסוציאלי תהיה פחות דתית? לבסוף, המטרה הרביעית היא לבחון את מידת הזיקה בין המשתנים ברמת תיאורי המקרים (vignettes) לבין הנטייה להמלצה דתית, הן בקרב האימאמים והן בקרב העובדים הסוציאליים.

שיטת המחקר

המסגרת התיאורטית של המחקר התבססה על תיאוריית ההבניה החברתית של ברגר ולקמן (Berger & Luckman, 1969). שאלת המחקר המרכזית: האם עובדים סוציאליים מוסלמים שוקלים את ההיבט הדתי או המקצועי בהמלצותיהם בסוגיות נישואין/גירושין ומשמורת ילדים של בני זוג עם מוגבלות שכלית או מחלת נפש? הציפייה היא שבנושאי נישואין/גירושין תהיה השפעה רבה לבית הדין השרעי (סמכות דתית) ובמשמורת ילדים יהיה משקל רב יותר לשיקולים מקצועיים.

אוכלוסיית המחקר כללה למעשה את רוב (138) העובדים הסוציאליים המוסלמים המועסקים במשרה תקנית ב-11 מחלקות לשירותים חברתיים במשולש הצפוני. כמו כן היא כללה את מרבית האימאמים (48) המועסקים על ידי משרד הפנים ופועלים ביישובים במשולש הצפוני. שאלון המחקר כלל את המרכיבים הבאים: נתונים דמוגרפיים, נתוני תעסוקה, נתונים הקשורים למשפחה המורחבת, שאלון לבדיקת רמת הדתיות של העובד/ת הסוציאלית/ת על סמך מדד הדת של אוניברסיטת דיוק (Büssing, 2010 & DUREL; Koenig), ושאלון תיאורי מקרים שנבנה על ידי החוקרת על סמך פסיקות של בתי הדין השרעיים. בארץ, תוך התאמתן למחקר השאלון כלל 25 תיאורי מקרים (10 לרונטיים לנישואין/גירושין ו-15 למשמורת ילדים). משתני המחקר חולקו לשתי קבוצות: (1) משתנים הקשורים בסיווג הנבדקים, קרי עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים, ורמת הדתיות של העובד הסוציאלי; (2) משתנים בזיקה לתיאורי המקרים – סוג מוגבלות (שכלי/נפשי), סוגיה (נישואין/גירושין ומשמורת ילדים), מגדר האדם בעל המוגבלות, דתיות/מסורתיות משפחת האדם בעל המוגבלות ונטייה להמלצה דתית.

בבניית מודל המחקר על פי המשתנים שעלו מתיאורי המקרים נעשה שימוש באלגוריתם CHAID (Chi-squared Automatic Interaction Detector) באמצעות תוכנת SPSS 22.0. אלגוריתם CHAID הורץ על קובץ הנתונים של תיאורי המקרים שכלל 4650 מקרים. השימוש ב-CHAID נעשה בשל היותם של המשתנים שמיים (לא-פרמטריים).

ממצאים עיקריים ודיון

הממצא המרכזי של המחקר התייחס לדתיותה של המשפחה כפי שעולה מתוך תיאורי המקרים. כאשר צוין במפורש כי המשפחה היא דתית או שומרת מצוות היא זכתה לתשומת לב מיוחדת בהמלצותיהם של העובדים הסוציאליים המוסלמים והאימאמים. באופן כללי, העובדים הסוציאליים המוסלמים נטו להמלצה דתית כאשר אוזכר במפורש שמשפחתו של האדם עם מוגבלות שכלית או מחלת נפש היא דתית. אותה תוצאה התקבלה בניתוח הכללי של האימאמים. מאידך, בניתוח המלצות העובדים הסוציאליים המוסלמים לגבי מוגבלות שכלית נמצא שסוג הסוגיה (נישואין, גירושין ומשמורת ילדים) היה רלבנטי להמלצות ולא דווקא מידת הדתיות של המשפחה.

בניתוח השוואתי בין עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים לגבי הנטייה להמלצות דתיות נמצא שאכן אימאמים נטו להמלצות דתיות יותר מאשר עובדים סוציאליים. נמצא שרמת הדתיות של העובדים הסוציאליים לא התקשרה לנטייה להמלצה דתית. יתכן שעובדים סוציאליים מתחשבים בהמלצותיהם בערכי העבודה הסוציאלית ובשיקולים מקצועיים יותר מאשר במידת דתיותם. עדות לאי-שיפוטיות של העובדים הסוציאליים בהמלצותיהם נצפתה גם בנטייתם להתחשב בעובדה שמשפחת האדם עם מוגבלות היא דתית בסוגיית נישואין/גירושין. מאידך, במשמורת ילדים הם הרגישו פחות מחויבים להמלצות דתיות והרשו לעצמם להכריע בהתאם אמות מידה מקצועיות גם שמשפחת האדם עם מוגבלות או מחלת נפש הייתה דתית.

המלצות למחקרי המשך

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, מדובר במחקר השלכתי עקיף שבו אנו בודקים תיאורי מקרים שרק מדמים מציאות. בפועל, כאשר עובדים סוציאליים מוסלמים נדרשים להגיש המלצה או תסקיר לבית הדין השרעי, ישנם משתנים נוספים שמשפיעים על ההמלצה שלא נבדקו במחקר, כמו הנוכחות הפיזית שלהם בכותלי בית הדין השרעי, והעובדה שהם מודעים לכך שמדובר בהמלצה מחייבת לבית דין, להבדיל מהמלצה שניתנת בהקשר של מחקר. בנוסף למגבלה זו בהקשר של תיאורי המקרים, המחקר כלל תיאורים על אנשים הגרים בגדה המערבית (שאנם בעלי תעודה כחולה) דבר שיכול להטות את השיקול והנטייה להמלצות בקרב נבדקי המחקר.

שנית, המחקר בחן שלוש סוגיות בלבד, מתוך רבות שקיימות במציאות ועשויות להעיד אף הן על התנהלות העובדים הסוציאליים והאימאמים. כך למשל, תכננו לכלול במחקר ארבע סוגיות ולא שלוש: נישואין, גירושין, משמורת ילדים והולדת ילדים. למרות שסוגית הולדת הילדים רלוונטית מאוד במדינות ערביות כמו גם בחברה הערבית בישראל, בהיותה קשורה לדגש על המשכיות המשפחה, סוגיה זו אינה מגיעה לדיון בכותלי בתי הדין השרעיים (שיחה אישית עם כבוד השופט אבו-עוביד, אוגוסט, 2017), כיוון שהיא נחשבת, לפחות בישראל לסוגיה רפואית יותר. כתוצאה מכך לא היו תיאורי מקרים שהתייחסו לסוגיה הזו. סעיף 23 באמנת זכויות אנשים עם מוגבלויות מדגיש את הזכות להקמת משפחה עבור אנשים עם מוגבלויות מתוך הכרה בחשיבותה ובמקומה המרכזי בחייהם. סעיף זה קורא לביעור האפליה נגד אנשים עם מוגבלויות, תוך קידום הגנה עליהם והבטחת זכויותיהם, מתוך הבנה כי מניעת התאמה או הנגשה סבירה מהווה הפליה פסולה, וכן מתוך הבנה כי הגישה של אנשים עם מוגבלויות למערכות יחסים, לנישואים וכן להולדה וגידול ילדים אינה מובנת מאליה. מאחר שמדינת ישראל חתמה על האמנה, יש צורך במחקר עתידי אשר יבחן את הזכות להולדת ילדים בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית או מחלה נפשית במדינת ישראל. מגבלה השלישית היא שכיוון שמדובר בחברה במעבר, הדבר מעלה את הסבירות לרציה חברתית, בין אם כלפי החברה הדתית והקולקטיביסטית ובין אם כלפי ההקשר האקדמי של המחקר – השפעה שאת כיוונה ועוצמתה קשה מאד להעריך. רביעית, היישובים מהם השתתפו עובדים סוציאליים מוסלמים ואימאמים במחקר הנוכחי היו הומוגניים – דבר שמגביל את יכולת ההכללה ממצאי המחקר. רוב המשתתפים היו דתיים ולא היתה שונות ברמת הדתיות שלהם. מחקר עתידי צריך לכלול עובדים סוציאליים מאזורים שונים בארץ כדי לשקף את הגיוון במאפיינים בין האזורים השונים, כולל רמת דתיות. לבסוף, רוב משתתפי המחקר בקרב העובדים הסוציאליים המוסלמים היו נשים מוסלמיות, נשים בדרך כלל מתוארות כדתיות יותר מהגברים, מה שעשוי להטות את ממצאי המחקר. בנוסף לוקה המחקר במספר מגבלות מתודולוגיות. ראשית, נוצר קושי בבדיקת רמת הדתיות בקרב העובדים הסוציאליים המוסלמים. הכלי ששימש לבדיקת רמת הדתיות, DUREL, מורכב מחמש שאלות, כך שהשאלה הראשונה בודקת את הדתיות הארגונית המתבטאת בתפילות במסגד. שאלה זו הינה בעייתית כי בחברה המוסלמית נשים וגברים דומים מבחינות רבות, למעט נוכחות במסגד. מחקרים מראים שנשים מוסלמיות וגברים מוסלמים אינם נבדלים

מבחינת התפילות היומיומיות, חשיבות הדת בחייהם או קריאה או שמיעה של הקוראן, אך נמצא פער ביניהם בעניין ביקורים במסגד: נשים אינן מבקרות במסגד באותה תדירות כמו הגברים (Pew Research Center, 2015). על כן, השאלה אינה משקפת את רמת הדתיות בקרב נשים מוסלמיות. השימוש בתדירות הביקור במסגד או חברות במסגד כאינדיקציה לאדיקות באותו אופן שבה הנוכחות בכנסייה משמשת במקרה של דתיות נוצרית. מחקרים מראים, שתדירות ההליכה לכנסייה משמשת אינדיקטור משמעותי וטוב לבדיקת רמת הדתיות בקרב הנוצרים (El-Menouar, 2014). אבל בקרב המוסלמים, לביקור במסגד יש תפקיד שונה בתכלית. ראשית, כאמור, בעיקר גברים הולכים למסגד. שנית, אדיקות מוסלמית קשורה לאללה באופן ישיר ואינה זקוקה למסגד או לאימאם כמתווך. אחת הבעיות עם תיקוף זה היא שהכלי הועבר לשלושה גברים ואישה אחת בלבד. ה-DUREL אינו מדד מעמיק של דתיות, וחוקרים המעוניינים למדוד את הדתיות ביתר פירוט עשויים להידרש להשתמש בשילוב של מדדים נוספים. מגבלות אחרות של ה-DUREL קשורות לעובדה שדתיות היא נושא מורכב, ומתנהל ויכוח מתמשך על הגדרות ופרשנויות של דתיות מהותית. אלה נבדקים במקום אחר (Saffari et al., 2013). בעיה נוספת הנובעת מתרגום פריטים מתרבויות דתיות אחרות היא שהתוצאות מתפרשות לעתים קרובות במסגרת מושגים של דתות נוצריות או מערביות. דוגמה שמבהירה את הפירוש המוטעה לממצא העיקרי במחקרים רבים לגבי האמונה החזקה והיציבה באלוהים בקרב המוסלמים שמדגיש עקביות האמונה לרוב המכריע של המוסלמים כדוגמת שאלה מס' 3 בכלי ה-DUREL. מוסלמים חילוניים, כמו גם מוסלמים אדוקים מאוד, יכולים להראות מידה של אמונה מוסלמית, אך הם עשויים להיות שונים לגבי ממדי דתיות מוסלמית אחרת. לכן, אנו לא סבורים למצוא שונות רבה בעת שימוש באינדיקטורים כמו האמונה באללה (El-Menouar, 2014). מבחינה סטטיסטית, השימוש בשני קבצי SPSS נפרדים, אחד לנתונים הדמוגרפיים והשני לתיאורי מקרה, הקשה על חיבור בין שני הקבצים, כך שהיה קשה לחבר בין רמת הדתיות של העובדים הסוציאליים לבין המשתנים של תיאורי המקרים. לבסוף, השימוש במבחן חי בריבוע בעייתי כיוון שהוא חשוף ופגיע לגודל המדגם, בעוד שלנו יש מדגם קטן יחסית עם מספר קטן של מוגבלות שכלית. לבסוף, ההבדל בין סוגי המוגבלויות מהווה מגבלה במחקר הנוכחי מאחר ואין הרבה פסקי דין סביב המוגבלות השכלית ההתפתחותית, לכן יש צורך במחקר עתידי שיחקור את העניין לעומק. אבל ברור שבסוגיה זו, כפי שעולה מהרמה האיכותנית האנקדוטלית של תיאורי המקרים, קיימים הבדלים (כפי שצוין לעיל). יש לציין שמחקר זה אינו משווה בין שני סוגי המוגבלות אלא פסקי דין המתייחסים אליהן. שתי מוגבלויות אלה נבחרו מאחר ויש ביניהן מכנה משותף, והוא קיומה של בעיה בשיקול הדעת לפי דת האסלאם.

השלכות למחקר עתידי ולמדיניות חברתית: המחקר מדגיש את חשיבות ההתייחסות לרקע התרבותי והמסורתי של האדם עם מוגבלות ובעיקר משפחתו בהמלצות של עובדים סוציאליים. כפי שהראו ממצאי מחקר זה, למשפחה תפקיד מרכזי בחייהם של אנשים עם מוגבלות שכלית ומחלה נפשית בסוגיות הקשורות למשמורת ילדים ונישואין/גירושין. האמנה לזכויות אנשים עם מוגבלויות (United Nations, 2006) מדגישה בעיקר את זכויותיו של האדם עם מוגבלות. למשל, בסעיף 12 של האמנה מדגישה את זכותו לנהל את רכושו. בסעיף 19 היא מכירה בזכותו לקבוע היכן ועם מי יגור כדי להבטיח את זכותו זו, יש לקדם שימוש בחלופות לאפוטרופוסות ובראשן הכרה בקבלת החלטות נתמכת כדי להבטיח את הזכות של כל אדם לשוויון ולאוטונומיה. האמנה מציינת בסעיף 23, את זכותו להקים משפחה וקוראת לביעור ההפליה כנגד אנשים עם מוגבלויות בכל הקשור לנישואין, משפחה, הורות ומערכות יחסים, בשוויון עם אחרים, כך שיובטח כי תוכר זכותם של אנשים עם מוגבלויות להינשא ולהקים משפחה. עובד סוציאלי העובד במדינה שחתמה על האמנה מצופה לנהוג לפי רוח האמנה. מכאן, נוצר מצב בו עובדים סוציאליים מוסלמים העובדים במדינת ישראל נקלעים לסיטואציה שבה הם מתחבטים בהעדפות האדם עם המוגבלות ואלה

של משפחתו. נושא מרכזי שעשוי להיבחן במחקר עתידי הוא באיזו מידה מתקיימת סתירה בין עקרונות האמנה הגלובלית לבין החלטות או המלצות העובדים הסוציאליים המתחשבים גם במשפחה וכיצד יש להתמודד עם סיטואציה זו לאור העובדה כי מעמדה של המשפחה הוא כה מרכזי בחברה הערבית. סוגיה נוספת העולה מממצאי המחקר היא מידת הקשר ומידת המעורבות של מסורת המשפחה במקרים של מוגבלות שכלית או מחלה נפשית, במיוחד לאור העובדה שזו מעורבת מאוד בחייו של האדם עם מוגבלות. כפי שהראינו בפרק הרביעי, דת האסלאם כורכת את שתי המוגבלויות תחת אותן הגדרות, מה שגורם לבלבול בהבחנה ביניהן ובהבנתן. על כן, דרוש מחקר נוסף לבדיקת מידת ההבחנה של המשפחות בין שני סוגי המוגבלות ובחינת מידת מעורבותן באופנים שונים בהתאם לסוג המוגבלות. הממצא לפיו עובדים סוציאליים דתיים לא נבדלים מעובדים סוציאליים פחות דתיים בהמלצותיהם מצביע על כך שגם אם קיים מתח בין ערכי המקצוע והאמנה לבין ערכי החברה שבה הם עובדים, מתח זה לא ניכר. יש בכך תעודת כבוד לעובדים הסוציאליים שלא ערבבו בין ערכיהם האישיים לערכיהם המקצועיים. בהקשר זה נשאלת השאלה, האם צריכה ישראל ומדינות מערביות אחרות להעניק אוטונומיה משפטית לקהילות אתנו-דתיות על ידי הכרה רשמית בחוקים ובמנגנוני יישוב סכסוכים של אותן קהילות, במיוחד בתחום דיני המשפחה? שאלה זו, שנמצאת בליבה של מחלוקת הרב-תרבותיות במערב (במיוחד בכל האמור בשריעה), משכה את תשומת לבם של חוקרים, פעילים וקובעי מדיניות רבים. הדבר נקשר לשאלה נוספת: התאמות בין-תרבותיות מהוות אתגר מוסרי, במיוחד כשזכויות הקבוצה מתנגשות עם זכויות הפרט בתוך קהילות אלו. כשמתרחשת התנגשות כזו, אילו זכויות צריכות לגבור? ומה על המדינה הליברלית לעשות – לשבת בצד בשקט או להתערב כדי להגן על יחידים מפני "דיכוי" תרבותי פנימי? (Sezgin, 2010). מחקר עתידי שייערך בישראל יוכל להתמקד בחקר ההתמודדות של קבוצות שונות המתמודדות עם אתגרים אלה, ובכלל זה לא רק עובדים סוציאליים אלא גם אימאים וקאדים, ולהציע דרכים להתגבר על ההתנגשות. מלבד תרומתו התיאורטית והשאלות שהוא מעלה למחקר עתידי, המחקר הנוכחי נוגע משמעותית להכשרת עובדים סוציאליים ותכנון מדיניות חברתית. נושאים שקיימת בהם זיקה לדת כדוגמת משמורת ילדים, נישואין וגירושין מהווים אתגר מקצועי בפני העובדים הסוציאליים. על כן, מוצע לפתח קורסים לימודיים החל מלימודי התואר הראשון והשני באוניברסיטאות ובמכללות שיספקו ידע והכשרה לעובדים הסוציאליים בתחומים בהם הם נתקלים כאשר קיים מתח מקצועי מובנה בהתנגשות תרבותית. נושאים אלה יכולים לכלול, מעבר לסוגיות שנבחנו במחקר, גם סוגיות כגון אימוץ ילדים עם מוגבלות וכן הפלות בשל מומים המתגלים בעובר. העלאת המודעות בקרב העובדים הסוציאליים לרב-תרבותיות החל בשלב הכשרתם בלימודים עשוי להגביר את רגישותם התרבותית ולצייד אותם בכלים מקצועיים להתמודדות. לבסוף, לאור הזיקה החזקה בין הדת ונושא המוגבלויות באופן כללי, קיים צורך בפיתוח תכניות משותפות לתיווך בין העובדים הסוציאליים ואנשי דת או מנהיגים תרבותיים אחרים – כמו אימאים במקרה של החברה הערבית-מוסלמית בישראל. תכניות אלה יהוו ערוץ תקשורת בסיסי שדרכו כל אחד יוכל ללמוד על עבודת הצד השני. מפגשים קבועים בין נציגים מכל קבוצה יביאו להבנה הדדית על העבודה והתרומה של כל צד בעניין המוגבלות: האימאם יתרום את חלקו הדתי והעובד הסוציאלי את חלקו המקצועי. כמו גם, מפגשים משותפים של שני הצדדים עם הקהילה יוכלו לגרום לאנשים עם מוגבלות ולמשפחותיהם להרגיש שהם נמצאים במעטפת המכילה את הצרכים השונים שלהם וכך יוכלו לקבל מענה הולם יותר שיתרום בטווח הארוך להתמודדותם עם המוגבלות.

- [לפריט המלא](#)
- [למאגר המחקרים של קרן שלם](#)
- [למאגר כלי המחקר של קרן שלם](#)